

ГАЙДАМАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ У БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1917-1921 РР.)

Юрій КАЛІБЕРДА,
кандидат історичних наук,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
ДФ ВМУРоЛ «Україна», м. Дніпропетровськ

Калиберда Юрій. *Гайдамацькі формування у боротьбі за українську державність (1917-1921).*
У статті розглядається історія створення та бойовий шлях гайдамацьких військових формувань, які у 1917-1920 роках воювали у складі Української армії за державну незалежність України.

Ключові слова: Армія УНР, Гайдамацький Кіш Слобідської України, Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка, Кінно-Гайдамацький курінь імені Кармелюка, гайдамацький курінь.

Калиберда Юрій. *Гайдамацькі формування в боротьбі за українську державність (1917-1921).*

В статті розглядається історія створення та бойовий шлях гайдамацьких військових формувань, котрі в 1917-1920 роках воювали в складі Української армії за державну незалежність України.

Ключевые слова: Армия УНР, Гайдамацкий Кош Слободской Украины, Гайдамацкий конный полк им. К. Гордиенко, Конно-Гайдамацкий курень имени Кармелюка, гайдамацкий курень.

Kaliberda Yuri. *Haidamatsky formation in the struggle for Ukrainian statehood (1917-1921).*
The article deals with the history of creation and battle your way Gaidamak military units that fought in the years 1917-1920 in the Ukrainian army for independence of Ukraine.

Keywords: Army UPR, Haidamatsky Kish of Sloboda Ukraine, Haidamak cavalry regiment them. K. Gordienko, Horse-Haidamak hut behalf Karmelyuk, Haidamak tent.

Гайдамаки (від тур. *haydamak* – бродник, кочівник, розбійник) – самоназва учасників національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту, які у XVIII столітті діяли на території Правобережної України.

Через два століття гайдамацький рух як історичне та національно-військове явище знайшов своє закономірне продовження та відіграв важливу роль у боротьбі за українську державність у XX столітті, а його учасники стали символом Української революції 1917-1920 років.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року в Росії, розпад Російської імперії та постання 3 березня 1917 року в Києві Української Центральної Ради на чолі з М. Грушевським призвели до пробудження національних почуттів українського народу, який приступив до розбудови власної держави.

Український військовий рух, який на той час охопив мільйони українців – вояків російської армії, став міцним підґрунтям для створення основ національної армії майбутньої Української держави.

«Гайдамаки, – пише на сторінках першого тому Енциклопедії Українознавства воєнний історик З. Стефанів, – назва різних

укр. військ. формацій, що постали 1917 у висліді т. зв. українізації частин рос армії або рев. шляхом, як правило проти волі рос. військ. командування. Більшість гайдамацьких частин розпоршилися під час розвалу рос. армії; деякі з них, як Гайдамацькі коші в Катеринославі й Одесі, Гайдамацькі курені в Умані й Олександрівському та Гайдамацький Курінь, зформований у Фінляндській дивізії (рос. армії), в грудні 1917 брали участь у боях із наступаючими больш. військами; розбиті з великими втратами, вони перестали існувати. Лише дві формації Г.(гайдамаків – Ю. К.) увійшли в лютому 1918 до складу регулярної укр. армії – Гайдамацькій Кіш Слобідської України і Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка» [5, т. 1, 336].

Вояки гайдамацьких формувань назавжди залишилися у народній пам'яті стійкими захисниками державної незалежності України доби Визвольних змагань 1917-1921 років, мужність, звитягу та самопожертву яких вимушені були визнавати і їхні вороги.

Завданням цієї статті є спроба за допомогою різних історичних джерел та матеріалів висвітлити історію створення та бойовий шлях найбільш відомих гайдамацьких фор-

мувань, які відіграли важливу роль у створенні регулярних бойових частин Української армії (Армії Української Народної Республіки (УНР) доби Центральної Ради та Директорії, а також Армії Української Держави гетьмана Павла Скоропадського) у 1917-1921 роках.

Історія гайдамацьких військових формувань означеного періоду довгий час не піддавалася комплексному дослідженню з боку вітчизняних та закордонних дослідників.

Гайдамаки біля панцерника «Швидкий»

Окремі питання з цієї тематики порушувались на сторінках праць, статей та спогадів відомих українських військових діячів та істориків, які у переважній більшості самі були безпосередніми учасниками тих зв'язаних подій, а на момент їх написання та видання у 1930–60-х роках перебували за межами України [3; 4, т. 3, 177; 6-8; 11-13; 21-24].

У свою чергу, більшість радянських істориків впродовж довгих десятиліть панування радянської тоталітарної системи, слухно виконуючи замовлення панівної комуністичної пропаганди, безсоромно паплюжили імена борців за свободу і незалежність України, у тому числі старшин та вояків гайдамацьких формувань Української армії доби Визвольних змагань 1917-1921 років.

Тільки після здобуття Україною державної незалежності історія гайдамацьких військових формацій стала об'єктом досліджень сучасних вітчизняних дослідників, таких як Я. Тинченко, С. Литвин, В. Голубко, Ю. Пахоменков [18-20; 9-10; 2; 14] та ін.

Ознайомлення з історіографією досліджуваного питання дає можливість автору цієї статті, відповідно до механізму створення гайдамацьких формувань у травні – грудні 1917 року, умовно поділити їх на три групи:

Гайдамацькі формації, які виникли у результаті українізації російських частин або самочинно, без дозволу російського військового керівництва (найбільш відомі з них: Одеський та Катеринославський гайдамацькі курені, 8-й Гайдамацький полк 1-го Українського корпусу, Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка та ін.) Переважна більшість гайдамацьких підрозділів цієї групи перестала існувати у ході боїв з більшовиками під час Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років.

Формування гайдамаків, які постали з добровольців на правах регулярних частин Армії УНР у грудні 1917 року (Гайдамацькій Кіш Слобідської України).

Гайдамацькі підрозділи, які під час Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років спочатку були створені як повстанські відділи, а пізніше увійшли до складу Армії Української Народної Республіки (Кінно-Гайдамацький курінь імені Кармелюка).

Відповідно до цієї класифікації розглянемо більш детально історію створення та бойовий шлях гайдамацьких формувань доби Визвольних змагань 1917-1921 років в Україні.

Отже, найбільш численною була перша група гайдамацьких частин, процес виник-

Козак кінної сотні 3-го Гайдамацького полку, 1919 р.

нення яких напряму пов'язаний з українізацією тилових та фронтових частин російської армії періоду Першої світової війни.

Так, одним із перших у травні (за ін. даними даними – у липні) 1917 року за рішенням Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка без дозволу російського військового керівництва постав Одеський гайдамацький курінь [18, 191; 23, 389]. Безпосередніми ініціаторами його створення виступила Одеська українська військова рада (голова – полковник І. Луценко, підполковник В. Поплавко, штабс-капітан Ю. Мацак, прапорщик Вербицький та ін.). Справами формування куреня клопотався завзятий український патріот ротмістр Василь Сахно-Устимович (1880-1942) [18, 191].

Курінь розташовувався під Одесою на 5-й станції, на місці колишніх таборів піхоти старої російської армії. Його основу склали українські військовики місцевих запасних полків, вояки Південно-Західного та Румунського фронтів, що перебували в Одесі на лікуванні.

За свідченням активного учасника тих подій – офіцера М. Янчевського, в якості уніформи гайдамаки спочатку використовували кубанські козацькі черкески польового кольору із прошитими сріблом погонами з літерами «ГК» та з жовто-синьою стрічкою на кашкетах, а замість «гімнастборок» – українські вишиванки. Крім того, майже всі гайдамаки голили голови та залишали на них тільки чуби – «оселедці» [24, 142].

До 20 вересня 1917 року формування загалом було завершено, і Одеський Гайдамацький курінь фактично перетворився на Гайдамацький Кіш, до складу якого входили 1-й Гайдамацький пластунський курінь ротмістра В. Сахна-Устиновича, 2-й Гайдамацький пластунський курінь капітана І. Орлова, 3-й Гайдамацький кінний курінь підполковника М. Продьма, Гайдамацька гарматна батарея та зукраїнізована учбова кулеметна команда штабу Одеського військового округу на чолі зі штабс-капітаном Ю. Мацаком [18, 191].

Як стверджує сучасний історик Я. Тинченко, у пластунських куренях було по 4 піших та по 1 кулеметній сотні, у кінному курені – 3 кінні та 1 кінно-кулеметна сотня, а на озброєнні гарматної батареї – 2 артилерійські гармати [18, 192]. Фактично ця структура залишалася незмінною впродовж всього існування цієї військової формації.

З метою подалання анархії та хаосу на півдні України одеські гайдамаки надавали допомогу більшості міст Херсонської губернії. Так, зі складу 1-го куреня першого жовтня 1917 року до Херсона було вислано кулеметний відділ з 20 кулеметами під командуванням штабс-капітана Ю. Мацака для допомоги в організації місцевого гайдамацького підрозділу [18, 193].

2-й Гайдамацький курінь контролював Вознесенськ і Тирасполь, а 1-й та 3-й курені регулярно направляли свої підрозділи до Миколаєва і Херсона. У свою чергу, щоб створити українські військові підрозділи (місцеві гайдамацькі сотні) в цих містах, зі складу 3-го Гайдамацького куреня було виділено відповідні кадри, які розташовувались у місті Олешки [18, 193]. З кінця вересня всі три курені були переміщені з 5-ї станції в казарми на 2-у станцію Великого Фонтану, де розпочалося регулярне військове навчання. Одночасно з цим підрозділи гайдамаків брали участь у патрулюваннях міських вулиць для підтримки громадського порядку.

У листопаді 1917 року після формування Генерального Штабу української армії з Києва прийшов наказ про українізацію штабу Одеської військової округи та призначення її командувачем генерала О. Єлчанінова (1874-1921) [19, 156]. Майже одночасно з цим розпочалось і формування штабу Одеської гайдамацької дивізії, оскільки існуючі курені до цього часу значно розширили свій склад.

На чолі дивізії був призначений колишній командир 49-го запасного полку полковник М. Мазуренко, а начальником штабу – майбутній воєначальник Армії УНР, підполков-

ник російського Генерального штабу В. Змієнко [18, 195; 19, 178, 262].

За планами військової реорганізації, гайдамацькі курені у складі Одеської гайдамацької дивізії повинні були розгорнутись у два полки, а кінний курінь у свою чергу мав стати кінно-гайдамацьким полком.

У листопаді-грудні 1917 року загальна чисельність Одеської гайдамацької дивізії за оцінками різних дослідників становила від 2 до 5 тис. осіб [18, 192; 2].

Гайдамацькі підрозділи взяли активну участь у переобранні Українською Центральною Радою влади в Одесі. Так, у ніч з 14 на 15 грудня 1917 року гайдамацький штаб переїхав до приміщення штабу Одеського військового округу [18, 193]. У той же час під тиском українських соціалістів через прокорнілівські настрої зі своїх посад вимушені були піти улюбленець гайдамаків ротмістр В. Сахно-Устинович та капітан І. Орлов, що негативно позначилось на моральному стані їх колишніх підлеглих. Після цих змін 1-й Гайдамацький полк Одеської гайдамацької дивізії очолив капітан Осмоловський, а 2-й полк – ротмістр М. Янчевський [18, 193-194].

Не дивлячись на те, що Одеська гайдамацька дивізія залишилася вірною Українській Центральній Раді, у грудні 1917 – січні 1918 року в її рядах поширювалася більшовицька агітація. Під час бойових дій Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років її командуванню та особовому складу бракувало своєчасної та повної інформації про тогочасні події в Україні [24, 144-145].

Бойові дії з більшовиками для одеських гайдамаків розпочалися не зовсім вдало. Так, 18-23 січня 1918 року підрозділи Одеської Гайдамацької дивізії взяли участь у невдалому поході проти більшовиків в Олександрівську. У той же самий час гайдамакам вдалося успішно роззброїти загони місцевих більшовиків у самій Одесі. Але ці заходи не змогли запобігти більшовицькому повстанню у місті.

В ніч на 27 січня 1918 року 2 тис. червоногвардійців, підсилені матросами з кораблів Черноморського флоту, раптово захопили телефонну станцію та пошту, оголосивши радянську владу в Одесі. У придушенні більшовицького заколоту в місті безпосередньо взяли участь вояки 1-го та 2-го Гайдамацьких куренів силою у 1500 багнетів.

Зі спогадів командира кінної сотні гайдамаків Миколи Янчевського можна дізнатись, що 27-30 січня 1918 року вояки 2-го Гайдамацького куреня вели упорні бої з повсталими за центр міста (вул. Пушкінська, Канатна та Мала Фонтанівка), а 1-й Гайдамацький курінь – в районі залізничного вокзалу [24, 146].

Але сили були надто нерівними. 29 січня 1918 року червоногвардійці, підсилені загонами солдатів, що прибули з Румунського фронту, при підтримці артилерійського вогню з морських гармат та панцерного потягу, що перебував на залізничному вокзалі, розгорнули вирішальний наступ проти захисників приміщення Одеського військового округу.

У результаті цього наступу більшовики захопили в полон керівництво Одеської гайдамацької дивізії на чолі з полковником М. Мазуренком [18, 202].

Для більшості вояків дивізії подальша їх доля була трагічною. Після короткотривалих переговорів рештки гайдамацьких куренів, очолюваних капітаном Осмоловським та підполковником М. Продьмо, вимушені були залишити Одесу і залізницею вирушити в напрямку Балти. 1 лютого 1918 року більшовицькі війська наздігнали гайдамаків і на станції Роздільна остаточно їх роззброїли [18, 202].

Але на цьому героїчна історія одеських гайдамаків не закінчилась. Залишки Одеської гайдамацької дивізії (невеликий загін зі 150-200 вояків) разом зі своїми старшинами (М. Продьмо, М. Янчевським та Осмоловським) з боями пробилися до розташування 1-го Українського корпусу.

Разом з частинами цього корпусу гайдамаки брали участь у боротьбі з підрозділами 2-го Гвардійського корпусу, очолюваного більшовичкою Є. Бош. Згодом одеський загін гайдамаків увійшов до складу Житомирської військової залоги [18, 339].

Наприкінці січня – на початку лютого 1918 року, до підходу німецьких військ, гайдамацький підрозділ у складі Окремого Запорізької бригади брав участь у боях з Рівненським червоногвардійським загonom,

очолюваним В. Кіквідзе. Особливо гайдамаки відзначилися у боях за м. Бердичів 25-29 лютого 1918 року [18, 350].

Наприкінці лютого 1918 року, імовірно, вцілілі вояки одеського гайдамацького загону були включені до складу одного з полків Запорізької дивізії Армії УНР, у якому вони перебували до кінця визвольних змагань в Україні.

Крім Одеси, гайдамацькі формування існували також в Олександрівську, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Умані та деяких інших містах переважно Півдня України [16, 120; 20, 9], але через брак історичних джерел та документів найбільш повно в історичній літературі висвітлена лише історія Гайдамацького куреня в Катеринославі.

Щодо часу створення, особливостей формування та чисельності цього військового підрозділу, то в працях сучасних вітчизняних дослідників існують певні розбіжності. Так, на думку вітчизняного історика Ю. Пахоменкова, Гайдамацький курінь в Катеринославі (3-й Катеринославський Гайдамацький курінь військ Центральної Ради) був створений на початку жовтня 1917 року.

На 7 жовтня 1917 року його чисельність була вже 600 осіб, а його поповнення відбувалося за рахунок відпускників та поранених вояків з міського лазарету, які після видужання не мали наміру повернутися на фронт [14, 243-244].

З цим не погоджується Я. Тинченко, який, не називаючи точної дати створення Катеринославського Гайдамацького куреня, припустив, що його основу становили добровольці-солдати 134-го Феодосійського полку, який повернувся до Катеринослава наприкінці грудня 1917 року, та місцеві патріоти – переважно студентська молодь та гімназисти [18, 84-85].

Його чисельність, на думку дослідника, на початок Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років не перевищувала 300 осіб [18, 85].

Командир сотні куреня ім. Устима Кармелюка

У створенні цього військового формування значну роль відіграли: командант Катеринославської залоги генерал М. Омелянович-Павленко (1878-1952), командир Катеринославського куреня та майбутній захисник Карпатської України у 1939 році штабс-капітан С. Єфремов (1893-1966) і його рідний брат Олександр, колишній помічник командира Одеської гайдамацької бригади Д. Абриньба (1885-1918), (а за іншими даними з кінця листопада 1917 р. – командир Гайдамацького куреня у Катеринославі, загинув у січні 1918 р. під час вуличних боїв проти червоногвардійців та більшовицьких військ), командир 1-ї сотні Гайдамацького куреня штабс-капітан І. Миколаєнко (1895- 1974), комісар Центральної Ради інженер І. Труба [13, 64-66; 18, 85; 19, 11, 279].

За спогадами генерала М. Омеляновича-Павленка, 3-й Катеринославський Гайдамацький курінь справляв дуже добре враження, а його організатори знайшли можливість одягнути своїх вояків у нову українську уніформу [13, 64].

Гайдамаки Катеринослава разом з вояками 134-го українізованого Феодосійського полку (бл. 1000 осіб) та Катеринославського коша Вільного козацтва (700 козаків, командир – Г. Воробйов), взяли безпосередню участь у триденних (27-29 грудня 1917 р.) вуличних боях з загонами Червоної гвардії (1200-2000 осіб) за м. Катеринослав [14, 231; 18, 46].

Збройний конфлікт з більшовиками розпочався в ніч з 25 на 26 грудня 1917 р., коли група молодих червоногвардійців Брянського заводу раптово роззброїла гайдамацький караул та захопила український панцерник, привезений напередодні з Олександрівська [25-26].

Жорстокі бої гайдамаків з червоногвардійцями в місті розгорнулися навколо будинку Рад, який контролювався місцевими більшовиками. Переламним моментом боротьби за Катеринослав стало прибуття вночі 28 грудня 1917 року загонів москов-

ських та харківських робітників на чолі з П. Єгоровим на залізничну станцію Ігрень.

29 грудня о 12-й годині ночі український представник підписав акт капітуляції, відповідно до якого катеринославські гайдамаки разом з іншими захисниками міста вимушені були припинити збройний спротив та скласти зброю [18, 89]. З того самого моменту 3-й Катеринославський Гайдамацький курінь як військово формування перестав існувати.

Але на цьому стихійний процес створення гайдамацьких формувань не припинився.

*Сотник кінної сотні полку гайдамаків
Холодного Яру, 1920 р.*

Восени 1917 року він охопив і фронтові частини російської армії, де на базі українсьованих формацій, часто без дозволу російського військового керівництва, починають створюватися десятки гайдамацьких частин, вояки яких невдовзі візьмуть активну участь у збройній боротьбі з російськими більшовиками.

Саме у цей період штабс-капітан Ю. Науменко самочинно створив із свідомих вояків-українців 102-ї дивізії 39-го корпусу Південно-Західного фронту український курінь «Смерті», який відіграв певну роль під час боїв на Волині [12, 192; 18, 56].

У грудні 1917 року цей підрозділ нараховував бл. 500 вояків і був перейменований у Гайдамацький курінь 102-ї дивізії [18, 42].

Як згадував у своїх спогадах його курінний, наприкінці січня 1918 року особовий склад куреня прибув до Рівного, де розташовувався штаб та Військово-революційний комітет (ВРК) 11-ї армії. Гайдамаки впродовж короткого терміну зайняли всі міські установи та виставили свої караули [12, 192].

У той же час, не заарештувавши членів ВРК, командування куреня припустило фатальної помилки, якою невдовзі скористалися більшовики. У ніч з 8 на 9 січня 1918 року підрозділи збільшовиченого 1-го Туркестанського корпусу, прибувши з Луцька до Рівного, зненацько захопили Українську раду Особливої армії (22 особи), роззброїли Гайдамацький курінь та оголосили в місті радянську владу.

Значні випробування випали на долю вояків-гайдамаків, які, перебуваючи на численних фронтах Першої світової війни 1914-1918 років за межами України, а на початку Першої українсько-більшовицької війни вимушені були зі зброєю в руках з боями пробиватися на Батьківщину. Більшість з них загинули на шляху додому, тільки двом формуванням вдалося здолати його і продовжити збройну боротьбу у складі Української армії – Гайдамацькому куреню 1-го піхотного полку Фінляндської дивізії та

Гайдамацькому імені Костя Гордієнка кінному полку.

У листопаді 1917 року вояки-українці 1-го піхотного полку Фінляндської дивізії Північного фронту самочинно створили Гайдамацький курінь (бл. 2000 вояків: 1600 багнетів, 400 шабел; командир – сотник Пустовіт) [6, 374]. Пробиваючись через територію Білорусі, гайдамаки звели ряд боїв з більшовиками, звільнивши від них м. Гоміль. З невеликим відділом сотник Пустовіт прибув до Києва (січень 1918 р.), де разом зі своїми вояками приєднався до Богданівського полку (за іншими даними – до Гайдамацького коша Слобідської України) та взяв участь в обороні столиці від більшовицьких частин М. Муравйова [6, 374; 23, 76].

Дещо схожу історію з попереднім гайдамацьким формуванням має і Гайдамацький кінний полк імені кошового отамана Костя Гордієнка, який воєнні історики по праву вважають першою регулярною кінною частиною Української армії [23, 42]. Гордієнківський гайдамацький полк був сформований 16 листопада 1917 року у м. Мир (сучасна Республіка Білорусь) на Західному фронті з вояків 7-ї Туркестанської стрілецької дивізії. Його першим командиром став колишній начальник штабу Туркестанської дивізії полковник російського Генерального штабу Всеволод Миколайович Петрів (1883-1949) [10, 60].

На 24 листопада 1917 року реєстр цього українського гайдамацького формування складався із «126 старшин, 621 підстаршин і 2986 козаків» [15, 263]. Бойовий шлях гордієнківців почався у грудні 1917 року, коли після розвалу фронту, гайдамаки полку ім. Костя Гордієнка зі зброєю у руках здійснили сміливий з військової точки зору одномісячний кінний бойовий перехід через територію Білорусі в Україну. 28 (15) січня 1918 року Гордієнківський полк у кількості 400 багнетів прибув ешелонам на станцію Київ II – Товарний і виступив на захист Української Центральної Ради [15, 288].

У січні 1918 року разом з іншими українськими підрозділами відзначився у вуличних боях з більшовиками, прийняв безпосередню участь у штурмі заводу «Арсенал» та захисті Києва від більшовицьких військ М. Муравйова.

Після відступу з Києва Кінно-гайдамацький полк ім. К. Гордієнка входив до Окремого Запорізького загону, брав участь у боях Першої українсько-більшовицької війни на Правобережній Україні.

У складі Запорізької дивізії Армії УНР відзначився у боях за Лівобережну Україну 17 березня 1918 р. гордієнківці до підходу німецьких військ звільнили від більшовиків Лубни, 21 березня – Хорол, 27 березня – Полтаву [10, 62-64].

У березні 1918 року в результаті реорганізації підрозділ був перетворений на Запорізький імені кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків. У складі

Запорізького корпусу Армії УНР гордієнківці взяли участь у Кримському поході (квітень 1918 р.) [10, 64].

З приходом до влади генерала Павла Скоропадського новим командиром Гордієнківського полку був призначений полковник М. Продьмо. Гордієнківці разом з іншими трьома полками Запорізької дивізії прикривали українсько-радянський кордон в районі Старобільщини Харківської губернії.

Невдовзі, через патріотичні настрої своїх вояків, Гайдамацький полк ім. К. Гордієнка був кадрований у кінну сотню [10, 65].

У листопаді-грудні 1918 року гордієнківці взяли активну участь у збройному протигетьманському повстанні та у Другій українсько-більшовицькій війні 1919-1920 років. У травні 1919 року Гордієнківська кінна сотня була знову розгорнута у 6-й кінний полк (17 старшин, 140 козаків (при 29 конях), командир – сотник Птушко), який після переформування увійшов до складу 8-ї Запорізької дивізії Армії УНР. Разом з 5-м кінним полком Чорних Запорожців входив до складу 3-ї Запорізької кінної бригади (командир – полковник П. Дяченко) [10, 65].

Впродовж 1919 року Запорізький гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка брав активну участь у бох з Червоною армією на території України. Вранці 11 січня 1920 року в м. Умань під час Зимового походу Армії УНР 6-й Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка був підступно роззброєний частинами отамана О. Волоха, який перед цим перейшов на бік більшовиків [10, 66].

Наприкінці 1920 року було здійснено декілька спроб відновити це легендарне гайдамацьке формування. Втім, остаточно відродити його вдалося у таборах для інтернованих на території Польщі тільки після переходу 21 листопада 1920 р. Армії УНР р. Збруч.

На відміну від вищезгаданих гайдамацьких формувань першої групи, 8-й Гайдамацький полк 2-ї дивізії 1-го Українського корпусу був створений за дозволом вищого російського військового керівництва. Відомо, що цей корпус був сформований генералом П. Скоропадським на базі 34-го корпусу колишньої російської армії відповідно до наказу Головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала Л. Корнілова від 18 липня 1917 року про українізацію частин цього з'єднання.

У грудні 1917 року 1-й Український корпус (16 тис. багнетів та 72 гармати) був на Правобережній Україні. Він складався з двох боєздатних піших дивізій – 1-ї (кол. 104-ї) та 2-ї (153-ї), які у своєму складі мали 8 полків. Найбільш укомплектованою та дисциплінованою була 1-а дивізія [18, 208].

2-а дивізія 1-го Українського корпусу була сформована нашвидкуруч. Однією з боєздатних її частин був 8-й Гайдамацький (кол. 612-й Чердинський) полк, який у грудні 1917 року нараховував близько 2000 осіб і дислокувався у м. Вінниця. З 1 грудня 1917 року його командиром був призначений підполковник І. Порохівський (1888-1947) [18, 209; 19, 348-349]. Особовий склад полку взяв участь у Першій українсько-більшовицькій війні. Особливо гайдамаки відзначилися наприкінці грудня 1917 року

під час боїв проти вояків збільшовиченого 2-го Гвардійського корпусу під Вапняркою [1, 130].

Але у 20-х числах січня 1918 року 8-й Гайдамацький полк зазнав нищівної поразки від збільшовичених підрозділів 11-го та 12-го корпусів колишньої російської 8-ї армії і перестав існувати як військова частина [18, 223-224].

Подальший процес створення гайдамацьких військових формувань вимагав від військового керівництва УНР певних зусиль щодо надання йому більш організованого та керованого характеру. Але серед тодішнього військово-політичного керівництва Української Центральної Ради не було єдиної думки щодо створення Збройних Сил України (переважна більшість тогочасних її лідерів у цьому питанні підтримувала хибну для військового будівництва доктрину «народної міліції»).

Одним із перших на проблему формування гайдамацьких частин звернув увагу тодішній Генеральний секретар Військових справ Української Народної Республіки, а пізніше Головний отаман Армії УНР Симон Васильович Петлюра. Так, 22 листопада 1917 року безпосередньо за його підписом був виданий наказ про повну українізацію військ Південно-Західного фронту та Румунського фронту, а також запасних полків гарнізонів України й формування з них гайдамацьких куренів.

Безпосередньо С. Петлюрою після звільнення його 18 грудня 1917 року з посади військового міністра з добровольців був зформований Гайдамацький кіш Слобідської України.

На думку дослідника С. Литвина, назва Коша відповідала не стільки назві частини української території, як головній його меті – очищенню Слобожанщини (а з нею і території Східної та Центральної України) від російсько-більшовицької окупації [9, 144].

Це військово формування було однією з перших регулярних, добре дисциплінованих частин Армії Української Народної Респуб-

ліки, основу якої склали фанатично віддані українській справі, рішучі та відважні у боях вояки. Вона створювалася не на основі принципу українізації, а як регулярна бойова одиниця і, фактично, була єдиним підрозділом другої групи гайдамацьких формувань, створеним безпосередньо за цієї ознакою.

Як згодом показали майбутні події, створення саме на добровільних засадах національних військових формацій на той час стало новітньою сторінкою не тільки для подальшого розвитку всього гайдамацького руху в Україні, але і для процесу формування повноцінних бойових частин Збройних Сил України майже впродовж всього періоду Визвольних змагань 1917-1921 років.

Комплектування Коша проходило швидко. «Кожний, хто вступав в гайдамаки, – згадував генерал О. Удовиченко. – повинен був пройти певний ритуал, а саме: відповісти на питання: 1) якої віри, 2) якої національності, 3) чи визнає самостійну Україну. Потім був змушений підписатися під 10 гайдамацькими заповідями, зміст котрих був: 1) боротися до кінця життя за виволення України, 2) бути захисником свого народу, 3) повна підлеглисть своїм старшинам, 4) суд товариський, 5) за зраду – смерть і т. д.» [22, 13].

Його першим командиром (отаманом) став Симон Петлюра (перебував на цій посаді до березня 1918 р.), а начальником штабу – штабс-капітан Олександр Удовиченко (1887-1975), у майбутньому генерал Армії УНР. Згодом Гайдамацький кіш Слобідської України налічував 300 осіб і складався з двох куренів: чорних гайдамаків – юнкерів військових шкіл і червоних гайдамаків – офіцерів колишньої царської армії, які перейшли на службу до УНР, кінної сотні та гарматного дивізіону [5, т. 1, 337].

На відміну від інших частин Центральної Ради, вояки Гайдамацького коша Слобідської України носили шапки з червоними шликами, а на озброєнні мали кавалерійські карабіни [18, 130]. 12 січня 1918 року україн-

ське командування направило Гайдамацький кіш Слобідської України під Полтаву з наказом визволити місто від військ російських більшовиків. Там Кіш отримав своє перше бойове хрещення.

150 гайдамаків під керівництвом отамана О. Волоха чинили відчайдушний спротив більшовикам під станцією Решетилівка, а також у боях за Миргород та Ромадан [9, 147]. 13 січня 1918 року вони звели важкий бій з чисельно переважаючими силами противника під станцією Гребінка. Перевага у силі примусила гайдамаків у тому бою відступити, пошкодивши залізничну колію, що дало змогу на кілька днів затримати наступ червоногвардійців на цьому напрямку [9, 147].

Невдовзі на станції Кононівка була проведена перша реорганізація Коша. На той момент до його складу увійшли: курінь Червоних гайдамаків під командуванням О. Волоха (250 вояків), курінь Чорних гайдамаків сотника Блаватного (150 козаків), кінна сотня хорунжого Ляховича (70 шабель). Сюди ж з Києва прибула 1-ша сотня Січових Стрільців на чолі з сотником Р. Сушком (180 стрільців) та 1-й Гайдамацький гарматний дивізіон (8 легких та 4 важкі гармати) під командуванням сотника К. Смоського [17, 141-144].

16 січня 1918 року згідно з наказом командування командир гайдамаків С. Петлюра із штабом і частиною Гайдамацького коша прибув у район Крут, на станцію Бобрик. Дізнавшись про більшовицьке повстання в столиці, 19 січня того ж року Гайдамацький кіш Слобідської України повернувся до Києва [9, 538].

Від 20 до 27 січня 1918 року Кіш брав безпосередню участь у придушенні більшовицького повстання на заводі «Арсенал» та захисті української столиці від військ М. Муравйова. Вирішальним моментом тих подій став загальний штурм заводу «Арсенал», який відбувся 21 січня 1918 року і здійснювався трьома колонами українських військ (гайдамаки входили до складу 1-ї та 3-ї колони) [18, 285].

На чолі 1-ї головної колони наступаючих військ (її основу складали червоні гайдамаки) був отаман С. Петлюра, мужня поведінка якого надихала українських вояків не тільки під час бою за «Арсенал», але і впродовж наступних вуличних боїв (22-26 січня 1918 р.) за Київ [21, 24-26].

Саме через ці звитяжні січневі бої в українській столиці в пам'яті більшості представників тогочасних та наступних поколінь українців слова «гайдамак» та «петлюривець» назавжди стануть тотожними.

27 січня 1918 р., удосвіта, Гайдамацький кіш Слобідської України разом з іншими українськими військами під тиском переважаючих сил російських більшовиків організовано і в повному озброєнні відступив у район с. Ігнатівка (Ірпінь), де був реорганізований в Гайдамацький курінь [9, 538].

Але на цьому бойовий шлях гайдамаків не закінчується, про що свідчать наступні події. Так, 31 січня Гайдамацький курінь разом з куренем Січових Стрільців займають Коростень. 12 лютого разом з Запорізькою бригадою курінь відзначився у боях за Бердичів. Невдовзі розпочалися бої за Київ, і 2 березня 1918 року гайдамаки урочисто вступили в авангарді українських військ до столиці [9, 538].

У березні 1918 року курінь було реформовано і під назвою «3-й Гайдамацький піхотний полк» (командир – полковник В. Сікевич) він був включений до складу Запорізького корпусу. Впродовж квітня 1918 року 3-й Гайдамацький полк у складі Донецької (Слов'янської) групи українських військ брав участь у звільненні Лівобережної України та Донбасу від більшовиків [6, 417-418].

У червні 1918 року 3-й Гайдамацький піший полк був розгорнутий в Гайдамацьку бригаду «4-курінного складу, із гарматним дивізіоном і кінною сотнею» (командир – отаман О. Волох) [5, т. 1, 337].

У липні 1918 року за відмову скласти присягу на вірність гетьману П. Скоропадському О. Волох був усунутий від коман-

дування бригадою. За часів Гетьманату 3-й Гайдамацький полк під командуванням полковника М. Сільванського перебував у складі Окремої Запорізької дивізії та охороняв ділянку українсько-радянського кордону на Харківщині [11, 105].

Під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського, 16 листопада 1918 року

Старшина 3-ї сотні 1-го Запорізького кінно-гайдамацького полку ім. Костя Гордієнка, 1918 р.

3-й Гайдамацький полк самовільно очолив отаман Волох [19, 85]. Особовий склад полку у складі Запорізького корпусу Дієвої Армії УНР брав участь у Другій українсько-більшовицькій війні 1918-1920 років. Отаман Волох за час перебування на керівних посадах в Дієвій Армії УНР «відзначився» такими негативними для національної справи діями, як арешт полковника Петра Болбочана (січень 1919 р.), участь у єврейському погромі в Проскуріві (лютий 1919 р.), вбивство команданта Гайдамацького полку полковника Виноградова та повстанського отамана Юхима Божка, спроба самовільного роззброєння 1-го полку Січових стрільців, та постійним ігноруванням наказів самого С. Петлюри.

Все це деструктивно позначилось не тільки на гайдамацькому русі, але і на всій визвольній боротьбі українського народу означеного періоду. Проте на цьому «подвиги» цього «опереткового главковерха» та авантюриста не закінчилися. У грудні 1919 року, очолюючи ударну Гайдамацьку бригаду, Волох зробив невдалу спробу розгрому ставки Головного отамана Армії УНР у Любарі, захопив державну скарбницю і перейшов на бік червоних військ [9, 294].

Важливим джерелом сторення гайдамацьких формувань стали числені партизанські загони, які почали стихійно створюватися в різних кутках України на початку Першої українсько-більшовицької війни 1917-1918 років. Значна частина цих повстанців аж до середини 1920-х років боролася за незалежність України і також називала себе «гайдамаками», а свої підрозділи – «гайдамацькими».

Найвідомішими з них були загони повстанців Мліївської Гайдамацької січі отамана Трохима Голого (1898-1921), який впродовж 1919-1921 років успішно діяв проти денікінців та більшовиків в районі Городища, Канева, Млієва та легендарний повстанський полк гайдамаків Холодного Яру отамана Василя Чучупаки (1894-1920), що воював проти більшовиків на Черкащині. Але через те, що до складу регулярної

Української армії ці підрозділи не входили, тому вони не можуть бути об'єктом нашого дослідження.

Найвідомішим із третьої групи гайдамацьких формувань слід вважати Кінно-Гайдамацький курінь імені Кармелюка, який у грудні 1917 року виник як партизанський відділ і діяв проти більшовиків спочатку на Поділлі, а згодом увійшов до складу Армії УНР на правах регулярного військового формування. Курінь був створений з числа добровольців у м. Кам'янець-Подільський полковником Ю. Ківерчуком (1884-1968), «який отримав від Головного штабу збройних сил у Києві уповноваження організувати боротьбу з більшовицькими напасниками на Поділлі» [8, 212].

В організації та створенні цієї бойової формації взяли активну участь губерніяльний комісар Г. Степура, сотники: І. Троцький, В. Козловський, Сорокати́й та поручник Миколаєнко. Через небезпеку з боку місцевих більшовиків головною базою загону стало село Ісаковець, розташоване у 15-ти верстах на захід від Кам'янця-Подільського. Невдовзі особовий склад кармелюківців нараховував 235 козаків (150 кінних і 85 піших), основу яких складали вояки-українці частин Кам'янець-Подільської залоги [8, 212; 7, 34].

У своїх спогадах курінний кармелюківців згадував, що його частина з моменту свого створення «не відрізнялася, в повному розумінні цього слова, від регулярних частин як під оглядом дисципліни, так і під оглядом національної гідності українського вояка» [7, 34]. Особливий склад куреня взяв активну участь у Першій українсько-більшовицькій війні. Так, першим бойовим хрещенням кармелюківців став успішний розгон у грудні 1917 року засідання революційного комітету збільшовиченого корпусу 12-ї російської армії. У лютому того ж року гайдамаки взяли участь у звільненні Кам'янця-Подільського від більшовиків, після чого підрозділ певний час входив до складу

міської залоги, а згодом був передислокований до Харкова. Під час бою з червоними поблизу с. Дунаєвці отаман Юрій Ківерчук був поранений і командиром куреня став поручник Миколаєнко.

Як згадував у своїх спогадах командир пішої сотні Кінно-Гайдамацького куреня імені Кармелюка В. Козловський, за заслуги «кармелюківців» по звільненню Поділля від більшовиків військовий міністр УНР О. Жуковський дозволив «основоположникам Кармелюківського куреня додати до їхніх прізвищ додаток «Кармелюк» [8, 219].

За часів гетьмана П. Скоропадського Гайдамацький курінь ім. Кармелюка увійшов до складу Запорозького корпусу і у листопаді-грудні 1918 року брав участь у протигетьманському повстанні. Після загибелі сотника Миколаєнка командиром куреня став сотник, а годом – полковник Ігор Троцький. На початку 1919 року після реорганізації на базі Кінно-Гайдамацького куреня імені Кармелюка постала «2-га імені Кармелюка бригада Запорізької дивізії» [8, 219].

У 1918-1919 роках у складі одного з підрозділів цієї бригади проходив службу хорунжий Армії УНР Юрій Городянин-Лісовський (Ю. Горліс-Горський) – письменник та автор відомого художньо-публіцистичного твору «Холодний Яр» [5, 5].

«Славний Курінь імені Кармелюка, – згадував один з його учасників, – героїчно бився з противником і до кінця нашої визвольної боротьби захищав свою Батьківщину» [7, 37].

Виходячи з наведеного у цій статті, можна зробити висновок, що гайдамацькі формування відіграли важливу роль у створенні Української армії та взяли безпосередню участь у збройній боротьбі українського народу за власну державність у 1918-1921 роках. Пам'ять про мужність, звитягу і жертовність гайдамаків у цій визвольній боротьбі назавжди залишиться в серцях наступних поколінь українців.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. Воспоминания: В 4-х т. – М.- Л.: Госиздат-Госвоениздат. – Т.1. – 1924. – 297 с.
2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державність / В. Голубко.– Л.: Кальварія, 1997.–275 с.
3. Горліс-Горський Ю. Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; В.: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 512 с.
4. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: У 3-х т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович і проф. д-р Кузеля. – Мюнхен – Нью-Йорк: Наукове Т-во ім.Шевченка, 1949–1955. – 1230 с.
5. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1955 – 1984. – 4015 с.
6. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатівич Б., Стефанів З. та ін. – 4-е вид. змін. і доп. – Л.: Світ, 1992. – 712 с.
7. Ківерчук Ю. Від автономії до суверенності // За Державність. – Торонто. – 1964. – Ч. 10. – С. 27-37.
8. Козловський Олексій. Кармелюківці (фрагмент спогадів) // За Державність. – Торонто, 1964. – Збірник 10. – С. 210-219.
9. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
10. Литвин С. Каліберда Ю. Гордієнківський кінний полк на захисті Української революції (1917-1920 рр.) / Ю. Каліберда // Воєнна історія. – Київ: Всеукраїнська громадська організація «Український інститут воєнної історії», 2011, N N 2 (56). – С. 59-68.
11. Монкевич Б.Організація регулярної армії Української Держави 1918 року / Б. Монкевич // Україна в минулому. – К.-Л., 1996. – С. 68–111.
12. Науменко Ю. На переломі. Причини до історії українізації частин в бувшій російській армії. Луцьк-Рівне в 1917р. // За Державність. – 1935. 36. 5. – С. 186–196.
13. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). – К.: Темпора, 207. – 608 с.
14. Пахоменков Ю. Збройна боротьба за контроль над Катеринославом (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції 25 травня 2011 р. – К., 2011. – С. 243-248.
15. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921) // Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
16. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. Видання у трьох томах: Т. 1 (А-Й). – К.: Вид-во «Генеза», 1993. – 225 с.
17. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917 – 1918 рр. // За державність. – 36. 5. – Каліш, 1935. – С. 137-157.
18. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ–Львів, 1996. – 371 с.
19. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
20. Тинченко Я. Армии Украины 1917-1920 гг. / Я. Тинченко – М.: ООО «Восточный горизонт», 2002. – 140 с.
21. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
22. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ // Тризуб. – 1927. – Ч. 45 (103). – С. 11-17.
23. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
24. Янчевський М. Зі споминів // За Державність. – Каліш. – 1930. – №2. – С. 137-147.
25. Див.: Державний архів Дніпропетровської області. – ФР. 3493. – Спр. 39. – 12 арк.
26. Див.:Дніпропетровський історичний музей. – Арх. № 2490. – 15 арк.